

Н.С.Салаев

ТДЮУ “Жиноят ҳуқуқи” кафедраси доценти, ю.ф.н.

МАҲКУМЛАРНИНГ ҲУҚУҚИЙ ҲОЛАТИГА ПРОФИЛАКТИК НУҚТАИ НАЗАРДАН ЁНДАШУВ

Аннотация: мазкур мақолада маҳкумларнинг ҳуқуқий ҳолати тушунчаси ва ўзига хос хусусиятлари баён этилган. Унда маҳкумларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари таҳлил этилган. Профилактика чораларини қўллаш самарадорлигини ошириш мақсадида маҳкумларнинг ҳуқуқий ҳолатига оид қонунчилик ва амалиётни такомиллаштириш юзасидан халқаро ҳуқуқ нормаларини инобатга олган ҳолда тегишли таклиф ва тавсиялар тақдим этилган.

Калит сўзлар: жиноят-ижроия кодекси, маҳкум, ҳуқуқий ҳолат, ҳуқуқ, мажбурият, профилактика, жиноий жазо, озодликдан маҳрум қилиш.

Аннотация: в этой статье описываются концепция и особенности правового положения осужденных. Были проанализированы права и обязанности осужденных. Принимая во внимание нормы международного права по совершенствованию законодательства и практики касательно правового положения осужденных, были представлены соответствующие предложения и рекомендации для повышения эффективности профилактических мер.

Ключевые слова: уголовно-исполнительный кодекс, осужденный, правовое положение, право, обязанность, профилактика, уголовное наказание, лишение свободы

Annotation: this article describes the concept and peculiarities of the legal situation of convicts. The rights and duties of convicts were analyzed. Taking into account the norms of international law to improve legislation and practice regarding the legal status of convicts, relevant proposals and recommendations were presented to improve the effectiveness of preventive measures.

Key words: criminal-Executive Code, convict, legal position, law, duty, prevention, criminal punishment, imprisonment

Маҳкумлар, фуқароларнинг алоҳида тоифаси сифатида махсус ҳуқуқий мақомга эгадирлар, аммо, жиноий жазоларнинг алоҳида турларини ўтаётган шахсларнинг ҳуқуқий мақомида фарқлар ҳам мавжуд.

Маҳкумнинг мақоми фуқароларнинг умумий ҳуқуқий мақомидан сезиларли даражада фарқ қилади.

1) маҳкумларнинг айрим умумфуқаролик ҳуқуқ ва эркинликлардан фойдаланиши учун чекланади. Бунда жиноий жазонинг содир этилган жиноятга давлатнинг муносабати сифатидаги моҳияти намоён бўлади; 2) маҳкумлар ҳуқуқий ҳолати уларга ҳуқуқий чеклашлар қонунда амалда қўллашни ўз ичига олади ва бундай чеклашларни мустаҳкамланади.

Ҳуқуқий чеклашлар маҳкум махсус мақомининг бир қисмигина, холос. Бундан ташқари, маҳкумларнинг ҳуқуқий ҳолати махсус элементлари: а) уларнинг умумфуқаролик ҳуқуқий мақомида ўхшашликка (аналог) бўлмайди; б) уларнинг мазмуни умумфуқаролик ҳуқуқий мақомига боғлиқ эмас, балки у ёки бу жазо турини ижро этиш хусусиятларини акс эттиради.

Жиноят-ижроия ҳуқуқи фанида бу масала хусусида турли нуктаи назарлар мавжуд, яъни маҳкумлардан ҳукмда билан белгиланган барча мажбуриятларни

аниқ ва сўзсиз бажариш талаб этилади. Аммо қонунда бу талаб қилиш билан бир қаторда, маҳкумларга муайян ҳуқуқлар ҳам берилди ва уларни белгиланган тартибда ҳимоя қилиш учун имконият яратилди; маҳкумнинг ҳуқуқий ҳолати унга юклатилган субъектив мажбуриятлар ва унинг жазони ўташ даврида эга ҳуқуқлари йиғиндисидир; жазони ўтаётган шахслар Ўзбекистон Республикаси фуқаролари учун қонун ҳужжатларида белгиланган мажбуриятларни бажарадилар ва маҳкумлар қонун ҳужжатларида учун назарда тутилган, ҳуқуқлардан суд ҳукмидаги келиб чиқадиган чеклашлар билан фойдаланадилар; маҳкумларнинг ҳуқуқий ҳолати уларнинг Ўзбекистон Республикаси фуқаролари сифатидаги ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини республикаси қонунларида белгиланган чеклашларни, шунингдек улар бажаришдан озод қилиниши мумкин бўлмаган мажбуриятларни (қонунда белгиланган ҳоллардан ташқари) ўз ичига олади.

Жиноий жазо давлат мажбурият чораларининг бир шаклидан бўлиб, у фуқаронинг ҳуқуқий мақомига сезиларли даражада таъсир кўрсатади, чунки жазо қонунда белгиланган ҳуқуқий чеклашлар йиғиндисидир. Чеклашларнинг юридик шакли мажбурият юклайдиган ва тақиқлайдиган нормаларда ўз ифодасини топади.

Белгиланган чеклашлар амал қила бошлаши билан шахс махсус ҳуқуқий мақомининг муайян тури ёки жазога ҳукм қилинган шахснинг ҳуқуқий ҳолати юзага келади. Умуман олганда, мазкур тоифага мансуб фуқароларнинг ҳуқуқий ҳолати уларга юкланган субъектив мажбуриятлар ва жазони ўташ давридаги ҳуқуқларни ўзида ифодалайди.

ЖИК 8-моддасидаги маҳкумлар ҳуқуқий ҳолатининг асослари аниқ ва тўлиқ ифода этилмаган, бундан ташқари, тушунарсиз баён этилган. Маҳкумларнинг ҳуқуқий мақомини таҳлил қилар эканмиз, қонундаги бундай ноаниқ ва бўшлиқлар амалиётда турлича талқин қилиниши, маҳкумлар ҳуқуқларига етарли эътибор қаратилмаслигига, адолатсизликка, ўз навбатида, тизимнинг профилактик функцияси самарасизлигига олиб келади. Шу сабабдан, ЖИКнинг 2-бобидаги маҳкумларнинг ҳуқуқий ҳолатига оид нормаларни қайта кўриб чиқиш, уларни аниқ ва тушунарли баён этиш, маҳкумларнинг асосий ҳуқуқлари ва мажбуриятларини айнан ушбу бобда тўлиқ акс эттириш мақсада мувофиқ.

ЖИК 8-моддасини қуйидаги таҳрирда баён этиш таклиф этилади:

“Маҳкумларнинг инсон ва фуқаро сифатидаги ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатлари муҳофаза этилади, уларга нисбатан қўлланиладиган ахлоқ тузатиш воситаларининг қонунийлиги, шунингдек уларнинг шахсий ҳавфсизлиги ва ҳуқуқий ҳимояси таъминланади.

Маҳкумлар, ушбу Кодекс ва бошқа қонунлардаги истисно, чеклашларни инобатга олган, Ўзбекистон Республикаси фуқаролари учун назарда тутилган ҳуқуқлар ва эркинликларга эга бўладилар ва мажбуриятларни бажарадилар.

Хорижий фуқаролар ва фуқаролиги бўлмаган маҳкумлар агар Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномасида Ўзбекистон Республикасининг жиноят-ижроия қонун ҳужжатларида назарда тутилганидан бошқача қоидалар белгиланган бўлмаса, Ўзбекистон Республикаси фуқаролари учун

белгиланган ҳуқуқлар, эркинликларга эга бўладилар ва мажбуриятларни бажарадилар.

Маҳкумларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари, шунингдек уларнинг ҳуқуқларини чеклашлар муайян жазо ёки бошқа жиноят-ҳуқуқий таъсир чоралари турини ижро этиш тартиби ва шартларидан келиб чиққан ҳолда белгиланади.

Маҳкумларни жинси, irqи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахси, яшаш жойи ва ижтимоий маъқега кўра таҳқиқлаш ёки камситиш тақиқланади.

Маҳкум жазо ёки бошқа жиноят-ҳуқуқий таъсир чорасини ижро этиш учун этиб келиши билан жазо ва бошқа жиноят-ҳуқуқий таъсир чорасини ижро этувчи орган ёки муассаса ходими маҳкумга унинг ҳуқуқлари, мажбуриятлари ва ҳуқуқларидаги чекловларни, шунингдек ички тартиб қоидалар тўғрисидаги маълумотларни ёзма равишда тақдим этиши ҳамда тушунтириши шарт.

ЖИҚда маҳкумларнинг асосий ҳуқуқлари ва мажбуриятларига алоҳида эътибор қаратилиб, у маҳкумлар билан муомалада бўлишга доир халқаро-ҳуқуқий ҳужжатлар нормаларини ҳисобга олган ҳолда ишлаб чиқилган. Маҳкумлар билан муомалада бўлишга доир халқаро ҳужжатлар ҳам мажбурий, ҳам тавсиявий хусусиятга эга бўлган нормаларни ўз ичига олишини ёддан чиқармаслик лозим. Масалан маҳкумларни қийноққа солиш ёки уларга нисбатан бошқа ғайриинсоний ёки камситувчи муомала турлари қўлланилишининг тақиқланиши мажбурий норма бўлиб, ЖИҚ 4-м. 2-қ.да ўз аксини топган бўлса, Минимал стандарт қоидаларда ҳам бир маҳкумни алоҳида камерада сақлаш тўғрисидаги қоида ёки маҳкумлар овқатининг сифатли эга бўлиши лозимлиги ҳақидаги норма кўпроқ тавсиявий хусусиятга эга ҳисобланади, чунки ҳозирги вақтда бу талабларни бажаришга иқтисодий сабабларга кўра ҳар қандай давлат ҳам қодир эмас. Умуман олганда, буни Минимал стандарт қоидаларнинг ўзи ҳам талаб қилмайди.

Ўзбекистон Республикаси ЖИҚ 4-моддасида жиноят-ижроия қонун ҳужжатлари ва халқаро-ҳуқуқий ҳужжатларнинг ўзаро нисбати мустаҳкамланган. Мазкур нормага мувофиқ, Ўзбекистон Республикасининг жиноят-ижроия қонун ҳужжатлари халқаро ҳуқуқнинг жазони ижро этиш ва маҳкумлар билан муомалада бўлишга тааллуқли принциплари ва нормаларини инобатга олади.

Маҳкумлар умумий, фуқаролик муносабатларининг, шунингдек жазони ўташ шартларига оид махсус муносабатларнинг субъектларидир.

Маҳкумларнинг ҳуқуқий ҳолати уларга юклатилган мажбуриятлардан ва уларга тегишли бўлган ҳуқуқлар ва қонуний манфаатлардан таркиб топади.

Фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликлари суд ҳукми билан фақат жиноят ва жиноят-ижроия қонун ҳужжатларида назарда тутилган даражада чекланиши мумкин. Ҳукм қилинган шахсларнинг қолган ҳуқуқлари ва эркинликлари Ўзбекистон Республикасининг барча фуқаролари билан тенг даражада қўриқланиши ва ҳимоя қилиниши лозим.

Давлат маҳкумларнинг қонуний манфаатларини қўриқлашни ва ҳимоя қилинишини ҳам кафолатлайди. Бу ерда маҳкумларнинг яқинлари, қариндошлари, маҳкум у ёки бу қонуний муносабатлар билан боғланган меҳнат жамоалари аъзолари, акциядорлар ва бошқа шахсларнинг қонуний манфаатлари ҳам назар-

да тутилади. Шу сабабли, давлат томонидан айбдорни муайян жиноят учун жазоланар экан, юқорида келтирилган, содир этилган қилмиш билан асло боғлиқ бўлмаган субъектларнинг манфаатларини камситмаслиги керак. Жазони ижро этувчи органлар ва муассасалар амалий фаолиятида мазкур қоидага риоя этилиши лозим.

Маҳкумларни ахлоқан тузатиш воситаларини амалда қўллашнинг қонунийлиги ва мазкур шахсларни ҳуқуқий ҳимоя қилиш қуйидагиларни ўз ичига оладиган кафолатлар тизими билан таъминланади:

- маҳкумларнинг ўз тақлифлари, аризалари, шикоятларини йўллашга бўлган ҳуқуқи ва уларни кўриб чиқиш тартибини;

- давлат ҳокимияти органлари ва маҳаллий ўзини ўзи бошқарув органларининг назоратини, суд назорати ва идоравий назоратни, прокурор назоратини, жазони ижро этувчи органлар ва муассасалар маъмурияти томонидан қонунларга риоя этилиши устидан жамоатчилик назоратини;

- мазкур муассасалар ва органларга бошқа шахслар ташриф буюриши имкониятини.

Маҳкумларнинг асосий ҳуқуқлари рўйхати ЖИҚ 9-моддасида мустаҳкамланган. Аммо мазкур рўйхат ҳам тўлиқ эмас. Тадқиқот доирасида ушбу масала бўйича маҳкумлар ўртасида ўтказилган сўровда, респондентларнинг 74 %и қонунда уларга берилган ҳуқуқлар тўлиқ ва етарли эмаслигини, бу ўз навбатида уларга муайян қийинчиликлар туғдиришини қайд этганлар.

Бизнингча, маҳкумларнинг ҳуқуқлари ушбу моддада тўлиқ баён этилиши зарур. Жумладан, мазкур моддада қўшимча равишда маҳкумларнинг қуйидаги ҳуқуқларни қиритиш мақсадга мувофиқ:

- Ўзбекистон Республикаси Президентига авф этиш тўғрисида қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда илтимоснома қиритиш;

- инсоний қадр-қиммати тан олинishi, қийноққа солиш, зўрлик ва бошқа қаттиқ ёки ғайриинсоний ёхуд камситувчи муомала турлари ва таъсир чораларидан ҳимояланиш;

- шахсий хавфсизлигини таъминлаш;
- психологик хизмат кўрсатувчи ходим ёки шундай хизмат кўрсатиш ҳуқуқига эга бўлган шахсдан психологик ёрдам олиш

- зарур ҳолларда, жазони ижро этиш муассасаси бошлиғи руҳсати билан нотариал хизматлардан фойдаланиш.

Шунингдек, 9-моддани эшитиш, сўзлаш ёки қўриш қобиляти паст бўлган ногиронлар учун дактилология (имо-ишоралар орқали ифодаланадиган тил) ёки Брайл алифбоси орқали мутахассислар хизматидан фойдаланиш имконияти яратилишига доир норма билан тўлдириш мақсадга мувофиқ.

Маҳкумларнинг ҳуқуқий ҳолатини белгилашда уларнинг ҳуқуқлари билан бир қаторда мажбуриятларини мустаҳкамлаш ҳам муҳим аҳамият касб этади. Мазкур қоида суднинг жазо қўллаш тўғрисидаги ҳукмини ижро этиш мажбуриятидан келиб чиқади. Ушбу мажбуриятни маҳкумнинг ўзи ҳам бажариши, яъни жазони унинг барча қийинчиликлари ва маҳрумликлари билан ўташи, муайян ҳуқуқлар, имкониятларни йўқотиши ва бошқа салбий оқибатларга тоқат қилиши лозим. Маҳкумлар Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларида унинг фуқаролари учун назарда тутилган мажбуриятларни бажаришлари лозим, (ЖИҚ 8-м. 1-қ.) бунда уларнинг

умумфуқаролик мажбуриятларини бажариши назарда тутилади.

ЖИК 13-м. 1-қ. иккинчи хатбошисида маҳкумларга жазони ижро этувчи муассаса ёки орган маъмуриятининг қонунга асосланган талабларини бажариш мажбуриятини юклган. Акс ҳолда жазони тўлиқ ҳажмда, аниқ ва белгиланган муддатда ижро этиш мумкин эмас. Бунда маҳкумларнинг ҳар қандай буйруқ ва кўрсатмаларини эмас, балки фақат қонунга асосланган талабларни бажариши назарда тутилади. Қўйилаётган талабнинг қонунга асосланганини маъмурият мазкур ходимининг маҳкумдан муайян ҳаракатни бажаришни талаб қилишга ваколатли ёки ваколатли эмаслиги ҳақидаги мулоҳазадан эмас, балки талабнинг умумий тавсифидан келиб чиқиб аниқлаш лозим. Жазони ижро этиш муассасаларида ягона режим-педагогик талаблар белгиланади ва уларнинг маҳкумлар томонидан бажарилишини жиноий жазони ижро этиш тизимининг барча ходимлари таъминлайди. Маҳкум ЖИЭ муассасаси ходимининг талабини маҳкум унинг қонуний эмаслигига ҳавола қилган ҳолда бажармагани асосли бўлиши лозим (масалан, талаб соф шахсий хусусият касб этади, ҳуқуқий нормада назарда тутилмаган, қонунга зид ва ҳ.к.).

ЖИК 13-м. 2-қ.да маҳкумларнинг ўз зиммаларига юклатилган мажбуриятларини бажармаслиги қонунда белгиланган жавобгарликка сабаб бўлиши назарда тутилган. Бир томондан, жавобгарликка тортиш интизомий тартибда, унинг махсус турларини қўллаш йўли билан амалга оширилиши мумкин (масалан, озодликдан маҳрум қилиш тариқасидаги жазони ижро этишда маҳкумлар интизомий бўлинмага – ҳибсхона ёки қарцерга киритиб қўйилиши мумкин), бошқа томондан эса, мазкур интизомий жазолар лозим даражада самара бермагани, янада қаттиқ чора – жазо турини оғирроғи билан алмаштириш (масалан, озодликни чеклашни озодликдан маҳрум қилиш билан алмаштириш), жазони ижро этиш муассасасининг турини ўзгартириш (масалан, манзил-колониядан қўриқланадиган жазони ижро этиш колониясига ўтказиш) қўлланилиши мумкин. Жазони ўташ тартибини ашаддий бузувчи маҳкумларга жавобгарликни амалга ошириш чораси сифатида уларни турли жазони ижро этиш муассасаларидан камера типидagi ягона бинога ўтказиш қўлланилиши ҳам мумкин.

ЖИКнинг маҳкумлар ҳуқуқий ҳолатини тартибга солишга бағишланган бобининг алоҳида моддасида маҳкумларнинг адвокатлардан малакали юридик ёрдам олиш ҳуқуқи мустаҳкамланган (ЖИК 10-м.). Маҳкумларга юридик ёрдам олиш учун адвокатлар билан холи учрашувлар уларнинг аризасига ёки адвокатнинг илтимосномасига кўра берилади. Адвокат билан учрашувни маҳкумнинг ўзи рад этганлиги сабабли адвокатнинг маҳкум юридик ёрдам олиши учун у билан учрашув берилиши тўғрисидаги илтимосномасини қаноатлантириш рад этилганлиги адвокат маҳкум билан холи суҳбатлашганидан кейин тасдиқланиши керак, бу ҳақда баённома тузилиб, у маҳкум, адвокат ва жазони ижро этиш муассасаси маъмуриятининг вакили томонидан имзоланади.

Халқаро стандартларни рўёбга чиқариш нуқтаи назаридан бугунги кунда энг муҳим вазифалар: жазоларни ижро этишнинг маҳкумларга инсоний муносабатни таъминлайдиган тартиби ва шароитларини яратиш, инсон ҳуқуқларига риоя этиш

ҳисобланади. Бунинг учун жуда тез вақт ичида жиноий жазони ижро этиш тизимида:

- маҳкумларнинг ижтимоий-ахлоқий ҳимояланганлик даражасига, жазони ўташ давридаги ҳулқ-атвори ва соғлиғининг ҳолатига кўра уларни сақлаш шароитларини дифференциация қилишни такомиллаштириш;

- маҳкумларнинг яшаш жойига яқин ерда жазони ўташ муассасалари тизимини яратиш;

- маҳкумларнинг инсоний муносабатга риоя этиши, ҳуқуқлари ва манфаатларини, қонунга итоаткор ҳулқ-атворини рағбатлантиришнинг устуңлигини таъминлаш;

- маҳкумлар улар муассасага келган биринчи кундан бошлаб уларни озодликка чиқиши учун тайёрлаш;

- жиноят-ижроия тизимини жазони ўтаган шахсларни реабилитация қилиш тизими билан ўзаро ҳамкорликни таъминлаш;

- зўрлик ишлатиб содир этилган жиноятлар ва бошқа қилмишлар учун ҳукм қилинганларни, ижобий тавсифланадиган ва режимни ашаддий бузувчилар деб топилган маҳкумларни алоҳида-алоҳида сақлашни эътибордан қочирмаслик;

- маҳкумлар ҳуқуқларининг кафолатланган минимумини кенгайтириш;

- маҳкумларга пуллик маиший, тиббий, соғломлаштириш ва бошқа хизматлар кўрсатиш тизимини яратиш;

- муассасаларда психология хизматини ташкил этиш;

- барча маҳкумлар учун иш жойларини яратиш, ўз қизиқишлари билан мос келадиган касбларни ўзлаштиришни таъминлаш ва бошқ. амалга ошириш зарур.